

CƏLİL MƏMMƏDOULUZADƏ VƏ ANA DİLİMİZ

Giriş. XIX əsrin ikinci yarısında ana dilimizin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda M.F.Axundzadə tərəfindən aparılan mübarizəni XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə və onun yaratdığı “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi davam etdirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilk nömrəsi 1906-cı il aprel ayının 7- də dərc edilmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə başlamaqla nəinki, Azərbaycanda, həm də türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə satirik jurnalistikanın əsasını qoymuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Qafqaz xalqlarının, geniş mənada müsəlman Şərqi, xüsusən Azərbaycanın milli oyanışı və dircəlisəndə böyük rol oynamışdır. Molla Nəsrəddin” jurnalı fədakarlıq və milli qeyrət məktəbi olmaqla bərabər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatına həm də yeni nəsr üslubu, bir növ hamının başa düşəcəyi sadə bir dil gətirmişdir. “Molla Nəsrəddin” haqqında özü etiraf edirdi ki, təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı.

Əsas hissə. Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığını doğma ana dili üzərində qurmuş və doğma dilinə bağlılığı Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında ilk satirik mətbu orqanı olan “Molla Nəsrəddin” in bütün nömrələrində öz əksini tapmışdır.

Jurnalının ilk nömrəsində (Tiflis, 1906, 7 aprel) "Sizi deyib gəlmişəm" adlı felyetonunda ana dili məsələsinə toxunaraq avamlığı, nadanlığı pisləyərək öz doğma dilinin inkişaf etdirilməsini vacib buyurur: "Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir və şəxs elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır... Hərdənbir ana dilində danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var? (1, s. 4).

Dahi mütəfəkkir öz əsərlərinin dilini də ana dili adlandırır və bunun xalq tərəfindən anlaşılmasını yazı yazmağın ən birinci qanunu hesab edirdi. Və bu qanunu belə izah edirdi: “Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adını qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”-nı “ana” da yazırıq...”

Cəlil Məmmədquluzadə millətin və ümumiyyətlə, insanın nicat yolunu üç sevdə görürdü: “vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət!” Ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan “Dil”, “Əlifba”, “Dərs kitablarımız”, “Ana-dili” və s. məqalələri də məhz ana dili probleminə həsr olunmuş və ana dilinə xalqın milli varlığı kimi baxan ədib xalqın savadlanması üçün hamının öz ana dilində oxuyub yazmağı bacarmağı vacib hesab etmişdir.

O, ana dilinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, ana dili dərslərinin yaradılması və təlimin ana dilində aparılması uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə öz müsəlman qardaş-bacılarını da ana dilində danışmağa dəvət etmişdir. Mirzə Cəlilə görə, gözəl ədəbi dili ancaq yazıçılar, jurnalistlər yaratmır, onu bütün xalq yaradırdı. Ona görə də xalqın mövcud olması və başqa xalqlar arasında tanınması üçün o, ana dilinə ehtiramla yanaşmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə felyetonlarının bir çoxunda öz ana dilində danışmağı ar bilən ziyalıları, başqa xalqların əlifbasını, adət-ənənələrini təqlid edərək öz ana dilinə və adət-ənənəsinə laqeyd yanaşanları tənqid etmiş və “Xatıratım” adlı əsərində yazırdı: “Necə ki, oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladığımız. Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”-nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız öz yazılarında “ana” sözünə rast gələndə “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar, “ata” sözü əvəzinə “pəder” yazırlar. Belə ki, “nəvə” yerinə “həfid”, “əhfad” yazırdılar və yazırlar. Hətta hər gün yediyimiz “çörəyi” bəyənməyib “nan” yeyirdilər və indi də yeyirlər. Biz öz doğma ana dilimizdəki sözlərimizi niyə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözlərinə dəyişirik?! Və necə ki, sözləri bir-bir dəyişdirirlər, habelə türk dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub, fars və ərəb tərkibləri və qanunlarını işlədirlər və indi genə işlədirlər” (2, s. 71-72).

Eyni zamanda XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında ortaq bir ədəbi dilin zəruriliyini çox vaxsı başa düşən Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: "Həm tək bircə Qafqaz türkləri üçün ümumi bir dil məsələsinin həlli hələ səhvdir, pəs Osmanlı türkləri, pəs Krım və Qazan tatarları, pəs Türkünstan və Özbəkistan, pəs İran azərbaycanlıları... Pəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dilə və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin məhz ana dilinə məhəbbətini, nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalının xalqımızın tərəqqi və inkişafında böyük rol oynadığını vurğulayaraq bildirmişdir ki, “Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlil fəaliyyətinin rolu misilsizdir”.

Dahi rəhbər Heydər Əliyev “21-ci əsr” jurnalının ilk sayı üçün 3 aprel 1998-ci il tarixli müsahibəsində müvafiq sualları belə cavablandırmışdır: “...-Ən çox sevdiyiniz pyes? - Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi. -Ən çox sevdiyiniz jurnal? - “Molla Nəsrəddin” (3).

Cəlil Məmmədquluzadə jurnalın 16 fevral 1917-ci il 2 Nöli sayında qələmə alınmış “Qeyrət” adlı məqalədə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin vacibliyi xüsusi qeyd edərək yazır: “...Məlumdur ki, keçən ay Tiflisdə şəhər duması vəkilləri bir səs ilə qərar qoydular ki, hökumətin orta məktəblərində ana dilinin qeyri dərslər dərəcəsinə oxunmadığını tələb etsinlər... O ki qaldı, müsəlmanlara, - müsəlmanlardan duma məclisində tək bir nəfər şəxs var imiş ki, o da durub belə fərmayış edib: Ağalar ana dili barəsində biz müsəlmanların qandığımız belədir, ana dilinin tərəqqisi, yəni əgər biz duraq özgə elmləri də və özgə dilləri də oxuyaq və öz ana dilimizi oxuyaq, - bu bir çətin işdir”. Həmçinin burada əsl vətənpərvər maarifçilərin yetişməli olduğu əsas şərt kimi diqqətə çatdırılır.

Cəlil Məmmədquluzadə "Azərbaycan" məqaləsində 27 noyabr (1917) 24№-li sayında milli oyanış və siyasi intibahın milli dil vasitəsilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü qənaətinə gələn yazıçı deyirdi: "Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram. Özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir?
- Öz-özümə də cavab verirəm ki:
- Mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Azərbaycan dilidir..."
- Yəni vətənim haradır
- Azərbaycan vilayətidir (4, s. 4).

Ümumiyyətlə, ədib yaradıcılığa başladığı ilk gündən deyirdi: "Elə yazmaq lazımdır ki, ümum-kütlə asanlıqla başa düşsün".

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixində yeni bir dövr açan Cəlil Məmmədquluzadə burjuva mətbuatının dil siyasətindəki həm farsçılıq və ərəbcilik meylinin, həm də o dövrdə daha güclü olan osmançılıq meylinin əleyhinə özlərinin alovlu, ehtiraslı və inandırıcı məqalələri ilə tez-tez çıxış edirdi. Xalq dilinin əsasları üzərində qurulan Mirzə Cəlil vətənpərvərliyi, cəsarəti bu məsələdə də aydın şəkildə meydana çıxırdı. Elmi məsələləri sadə dillə başa salmaq, anlatmaq Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq üslubu idi.

Professor Mir Cəlil Paşayev Cəlil Məmmədquluzadənin dil haqqındakı əməyini qiymətləndirərək demişdir Cəlil Məmmədquluzadə cəsarətlə danışıq dilini, canlı dili, azərbaycanlıların şirin, əlvan, ahəngdar, məzəli, səlis, sərbəst danışığını yazıya, kitaba, hətta bədii əsərə gətirmişdir (5, s. 27).

Cəlil Məmmədquluzadənin "Ana dili", "Dil", "Lisan bəlası" və digər əsərlərində də ana dili məsələsini işıqlandırmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" tragikomediyasında da rus dilinə meylli Rüstəm bəy, fars dilinə meylli Mirzə Məhəmmədəli, türk dilinə meylli Səməd Vahid obrazlarının təmsalında ədib XX əsrin əvvəllərində bəzi ziyalıların ana dilinə biganə münasibətini ürək yanğısı ilə təsvir etmişdir. O, dilimizə çoban dili deyənlərə sübut etdi ki, bu dil anlaşılıq xalq dilidir.

"Anamın kitabı" əsərində: Rüstəm bəy. Dünən harada qaldıq? Mirzə Həsən. (Kağıza baxır və oxuyur). Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının əvvəlcisi "A" sövtünün əlamətidir ki, biz ona əlif deyirik. Zivər xanım. Kto u telefona? Kimdi telefonda? Kimdi? Rüstəm bəy. İmla hərfidir və özü də özlüyündə sloqdur. Mirzə Həsən. Bunu "soqlasni" əvəzinə, "hürufi-samitə" yazaq. Səməd Vahid. İzdivaci-niyyət edib, toğrudan-toğruya mülağatda bulunmaq, zərrə qədər eyb törətməz, zənnindəyəm (6, s. 439).

C.Məmmədquluzadə "Qeyrət" felyetonunda "Hökumət bizə tutaq ki, elə izn verdi ki, ana dilimiz məktəblərdə oxunsun, amma di gəl ki, müəllim hanı? Hardan sən o qədər ləyaqətli müəllimlər tapa bilərsən ki, lazımı qədərincə kifayət versin?"

O cümlədən, C.Məmmədquluzadə Meymunlar adlı felyetonunda öz dilindən utananları tənqid atəsinə tutmuşdur. "Gedirsən bir rəfiqin qapısını döyürsən. Bir balaca qız içəri və qızın kefini soruşub deyirsən: "Maşallah, Münəvvər xanım, nə yekə qız olmusan?" Görürsən qız qaş-qabağın saldı. Sonra məlum olur ki, qıza gərək "Varya" deyəydin çıxır. Soruşursan: ağa evdə? Qız "Papa!" deyə-deyə qaçıb atasını çağırır. Girirsən...

XX əsrin əvvəllərində əlifba məsələsi də böyük önəm daşıyan mövzulardan biri idi. Ziyalılar arasında həm ərəb əlifbasının, həm də latın əlifbasının tərəfdarları var idi. Cəlil Məmmədquluzadə yenilikçi ziyalı kimi latın qrafikasının tərəfdarlarından idi. O, ərəb əlifbasının yazıda bir çox problemlər yaratdığını öz felyetonlarında tez-tez qeyd edirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-ci il, 19-cu sayında "Dil" adlı felyetonda ərəb qrafikası ilə yazılmış məktubda bir hərf yanlışlığının nə qədər faciə yaratdığı göstərilir: "Mən indiyə kimi inciyirdim o müsəlmanlardan ki, öz dillərini bilə-bilə bir-birinə rus dilində məktub yazırlar. Amma indi incimərəm. Darülfünü qurtarmış cavanlarımızın hamısı rus dilində yazı-poçu eləyirlər - müsəlmanca savadı olanlar da eləyir, olmayanlar da eləyir. Əvvəla mən buna razı olmazdım, amma indi razıyam. Hətta qəzetə müdirlərimizdən bizə indiyədək bir neçə kağız gəlib. Bunların hamısı rusca yazılıb. Müəllim rəfiqlərimiz də rusca kağız yazırlar. Az qalıb mollalarımız da rus dilində irsal-mərsul edərlər, amma eləmirlər, məhz ondan ötür ki, rusca bilmirlər. Bu işlərə əvvəllər mən də təəccüb edirdim, amma indi eləmirəm. "Cəlil Məmmədquluzadə bir sıra hekayələrində də ana dili məsələsinə toxunmuşdur. Onun "Şeir bülbülləri", "Sirkə" hekayələri dil mövzusunda. "Şeir bülbülləri" hekayəsində evində farsca "nadir kitablar" kolleksiyası yığan bir ziyalının ailəsində nə xanımının, nə də oğlunun anlamadığı qəzəllər oxuması tənqid atəsinə tutulur. Halbuki həmin evdə bir qız uşağına sadə ana dilində nağıl söyləyən Zeynəb arvadın danışığı hamı tərəfindən çox rahat başa düşülür. Yəni bu müqayisəni verməklə böyük ədib öz ana dilinə xor baxan üzdənirəq "ziyalıları" tənqid edirdi. "Sirkə" hekayəsində isə balıq sözünü düzgün tələffüz edə bilməyən ziyalılar tənqid olunur. Burada müəllif göstərir ki, balıq sözünü balıx deyil, balık kimi yanlış tələffüz etməyə cəhd edən ziyalılar osmanlı türkcəsinin tərəfdarlarıdır. Hekayədə Əhməd Fitrət kimi milli sözlərimizi süni olaraq osmanlı türkcəsinin tələffüzünə uyğun olaraq yanlış tələffüz edənlər əsas tənqid hədəfidir. Cəlil Məmmədquluzadə "Təzə təlim kitabı" felyetonunda yazırdı: "Məlum şeydir ki, məktəblərdə təzə üsulla dərs vermək üçün kitablar lazımdır. Bu səbəbdən millət, vətən adına bir qulluq eləmək niyyəti ilə voldaşlarımız "Mozolan", "Hop-hop", "Lağlağ" və "Hərdəmxəval"la himmət edib və köməkləşib bir hesab kitabı cəm etmək fikrinə düşdük". ("Molla Nəsrəddin", 9 iyun və 23 iyun 1906, №10 və 12). Cəlil Məmmədquluzadə 1913-cü ildə yazdığı "Əlifba" felyetonunda əlifba ilə bağlı oxucularını maarifləndirir, onları düşünüb-daşınmağa çağırırdı. Yazıçı "Sirkə" adlı hekayəsində dörd ədibin mübahisəsi zəminində gündəmə gətirərək belə yazır: "Əhməd Fitrət bir qədər ucadan dedi: - Balıx

nədi? Balıx, bax bu yediyimiz heyvanın adıdır ... Ay mənim əziz qardaşlarım, axır bir mənə deyın görüm, axır hər bir dilin bir qanunu var, axır bizim türk dilinin də bir qanunu var, ya yox? Məlumdur ki, biz türk milləti necə ki, hər bir işdə geri qalmışıq, dil bərəsində də habelə, nə bir qanun tanıyıırıq, nə də bir ahəngə tabe oluruq, elə başımızı aşağı salıb Kabla Məhəmməd Cəfər və Fatma xalalar kimi deyirik, elə ata-babalarımız deyən kimi biz də gərək balığa, balıx deyək” (7, s. 255) Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. I c., Bakı, Öndər, 2004, 664 s 255).

Onun redaktoru olduğu “Yeni yol” qəzeti XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində latın əlifbası ilə nəşrə başlayan ilk milli mətbuat orqanı olmuşdur. Bu qəzet 1922-ci il sentyabr ayının 22-də əsası qoyulmuş, 1928-ci ilədək Yeni Türk Əlifba Komitəsinin mətbuat orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev cənabları Cəlil Məmmədquluzadənin irsinə yüksək qiymət vermişdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq böyük ədibin “Əsərləri”nin dörd cildə nəşri, 2006-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasının 100 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması, 2009-cu ildə Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyinin, 2019-cu ildə 150 illik yubileylərinin keçirilməsi bərədə Prezident Sərəncamlarının qarşıya qoyduğu vəzifələr istiqamətində həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər məhz ulu öndər Heydər Əliyevin möhtəşəm siyasətinin uğurlu davamının təzahürüdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı: Öndər, 2004, 584
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, III, IV c. Bakı: Öndər, 2004
3. <http://hevdaraliev.preslib.az/>
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
5. Cəlil Məmmədquluzadə – 150 (metodik vəsait) Bakı -2019
6. Məmmədquluzadə C. H. Əsərləri (Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə C. H. Əsərləri (Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” söz, dil, ana dili, ədəbi dil, mətbuat.

Key words: Jalil Mammadguluzadeh, "Molla Nasreddin" word, language, mother tongue, literary language, satire

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизаде, «Молла Насреддин», слово, язык, родной язык, Литературный язык, пресса

Джалил Мамедгулузаде и наш родной язык

Резюме

В статье рассказывается об исключительной роли Джалиля Мамедгулузаде, в становлении азербайджанского языка, придавшего ему особую простоту и естественность, и значения созданной им литературной школы «Молла Насреддин». Его статьи «Язык», «Алфавит», «Наши учебники», «Родной язык» и ряд подобных работ, опубликованных в журнале «Молла Насреддин», посвящены проблеме родного языка.

Джалил Мамедгулузаде основал свое творчество на родном языке, и его преданность к нему нашла отражение во всех выпусках «Молла Насреддина» - первого сатирического издания в литературе Ближнего Востока. В самом первом номере журнала, в статье «Я вам сказал», хотя целью писателя является осуждение незнания родного языка и невежества, он считает важным развивать азербайджанский язык.

Подчеркнув любовь Джалиля Мамедгулузаде к родному языку и роль журнала «Молла Насреддин» в прогрессе и развитии народа, общенациональный лидер Гейдар Алиев сказал, что «роль журнала и деятельность Мирзы Джалила в формировании национального самосознания нашего народа не имеет себе равных».

Джалил Мамедгулузаде и другие сотрудники журнала своими пламенными, страстными и убедительными статьями часто выступали против персидских и арабских, а также против османских тенденций, которые были сильнее в то время в языковой политике буржуазной прессы. Патриотизм и мужество Мирзы Джалила проявились и в этом вопросе. Открывая новый период в истории развития азербайджанского литературного языка, Дж. Мамедгулузаде произвел настоящую революцию в области очищения нашего языка от ненужных иностранных слов и выражений.

Jalil Mammadguluzadeh and our native language

Summary

The article tells about the exceptional role of Jalil Mammadguluzadeh in the formation of the Azerbaijani language, who gave it special simplicity and naturalness, and the significance of the literary school “Molla Nasreddin” created by him. His articles “Language”, “Alphabet”, “Our textbooks”, “Native language” and a number of similar works published in the magazine “Molla Nasreddin” are devoted to the problem of the native language.

Jalil Mammadguluzadeh founded his literary activity in the native language, and his dedication to it is reflected in all issues of “Molla Nasreddin” - the first satirical publication in the literature of the Middle East. In the very first issue of the magazine, in the article "I told you", although the goal of the writer is to condemn lack of knowledge of the native language and ignorance, he considers it important to develop the Azerbaijani language.

Emphasizing the love of Jalil Mammadguluzadeh for the native language and the role of the “Molla Nasreddin” magazine in the progress and development of the people, national leader Heydar Aliyev said that “the role of the magazine and the activities of Mirza Jalil in the formation of the national identity of our nation is unmatched”.

Jalil Mammadguluzadeh and other members of the magazine, with their fiery, passionate and convincing articles, often spoke out against Persian and Arab, as well as against Ottoman tendencies, which were stronger at that time in the language policy of the bourgeois press. Mirza Jalil's patriotism and courage manifested itself in this issue as well. Opening a new period in the history of the development of the Azerbaijani literary language, J.Mammadguluzadeh made a real revolution in the field of cleansing our language of unnecessary foreign words and expressions.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova